

Karátson Gábor festészetének színelméleti vonatkozásai – ahogyan nagyobbik fia látja természettudósként

Gyermek- és kamaszkorom emlékei szerint édesapánk festői munkássága a mindennapokban is körülvett. Ezek az emlékek meghatározók számomra és öcsém számára is: szellemi-lelki fejlődésünk kezdeteit jelentették. Műveinek jelenléte szó szerint értendő, például *A tizenkét éves Jézus a templomban, a doktorok között* című, egyik kiemelkedő alkotása a VIII. kerületi Krúdy utcai lakásunkban az ágyam fölött függött. Ezen és más, a 70-es évek elejéig tartó festői korszakának képein nemcsak gyönyörű színeket festett, hanem nagyon foglalkoztatta, mi több, nyugtalanította a színek mibenléte, a színek elmélete. Nyugtalanította, mert akárcsak nagy példaképe, Goethe, aki negyven éven keresztül számos írásában, utoljára 1810-ben publikált *Színtanában*¹ szembeszállt a newtoni színelmélettel, ő is a természettudományos vagy a technikai fejlődés kritikusának tekintette magát. A legtöbb beszélgetésben, sőt írásaiban is így lépett fel, és sokakkal, akár velünk, a gyerekeivel is vitatkozott, érvelt, amikor a színekről beszélt, a színek magyarázatát kereste. Főleg azt követően, amikor – részben épp a természet iránti érdeklődéséből, szeretetéből fakadóan, amit örököltünk – körvonalázódott, hogy öcsémmel mindketten természettudományi pályára lépünk.

Hogy mennyire jelen voltak gyermekkorunkban a színek, arra példa, hogy apám nagyon sokszor felidézte Csontváry festményeinek csodás megmenekülését és fantasztikus színvilágát.² Ezeket és más kedves festményeit, Giottótól Leonardón át Rembrandtig, Altdorferig vagy a XX. század magyar művészeiig mi is rengetegszer nézegettük – nem az eredeti képeket, hanem albumokban, ritkán kiállításokon. (A vasfüggöny mögött a Szépművészeti Múzeum tárlatain kívül más helyszínen nemigen akadt.) Így például „alapmű” volt számunkra az édesapánk által fordított *A bécsi képtár I–II.* című nagy méretű album.³

Édesapánk nagyon hamar, az 50-es évek legvégétől, a 60-as évek elejétől eljegyezte magát az antropozófiával is, az osztrák Rudolf Steiner tanaival és nézeteivel. Ezeket a Török Sándor kiváló író, műfordító, antropozófus által vezetett körben – amely akkoriban, a korai Kádár-rendszerben jobbára Török magánlakásán, „féltitkosan” jött össze – szívta magába. Steiner talán mindenki másnál empatikusabban és részletekbe menőbben elemezte Goethe színtanát (például a *Goethe világszemlélete* című előadás-sorozatában),⁴ és kelt annak pártjára. Édesapánk tehát „duplán”, nemcsak Goethe művéből, amit festőként tanulmányozott, hanem az általa tisztelt Rudolf Steiner filozófiai, antropozófiai munkásságán keresztül is elmélyült a színtan világában.

Magától értetődő, hogy egy festőművészt különösen foglalkoztat az alapvető kérdés: mi a szín? Mi az, hogy kék, sárga? És a szín hol van valójában? Csupán az objektumban van jelen „matériaként”, onnan kiinduló vagy arról visszaverődő fényként, netán ott van a megfigyelő szemében, sőt tudatában, lelkében? Ezekről a kérdésekről édesapánkkal is sokat beszélgettünk, noha így szimplán megfogalmazva közhelyeseknek tűnhetnek, hiszen erről rengetegen gondolkoztak és írtak a történelem során. Mert a színek mibenlétének, e rendkívül izgalmas problematikának a története három évezredre nyúlik vissza, egész a régi görögökig, minthogy nem Newton és Goethe az első, aki ezzel foglalkozott, még ha kétségtől ők tették is hozzá a legtöbbet, hogy immár több mint két évszázada tartson a vita az objektív és a szubjektív szemléletről.

E tanulmányban nincs módom e két meghatározó színelmélet összefoglalására. De röviden annyit, hogy Newton – aki elméletét a fénytörés vizsgálatára alapozta – felfedezte: ha a fehér fényt (a napsugarat) üvegprizmán átbocsátja, az a szírvány színeire bomlik (ez a spektrum,

¹ GOETHE, Johann Wolfgang: *Der Farbenlehre. Bd I–II.* Tübingen, Cotta'schen Buchhandlung, 1810, 66.

² Lásd KARÁTSON Gábor: *Peniél – Egy szimbolikus élet értelmezésének megkísérlése (Csontváry Kosztka Tivadar)*, (1975) = *Uó: Világvége után.* Bp., Cserépfalvi, 1993, 41–72.

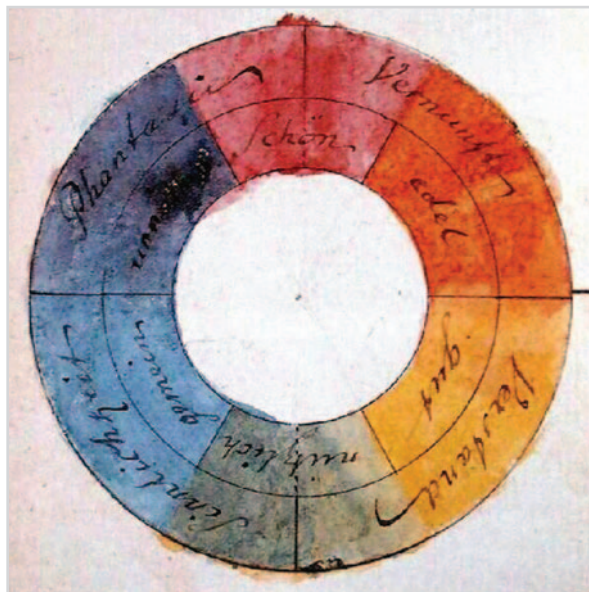
³ OBERHAMMER, Vinzenz: *A bécsi képtár I. Száz kép a Kunsthistorisches Museumból. Németalföldi német, holland festészet, XV–XVII. század.* Ford. KARÁTSON Gábor, Bp., Corvina, 1969

⁴ STEINER, Rudolf: *Goethe's Weltanschauung.* Weimar, E. Felber, 1897; Ua. *Goethe világszemlélete.* Szerk., ford. HEGEDŰS Miklós, Bp., Genius, 2012, 178. A tanulmány további szövegrészeit is innen idézem.

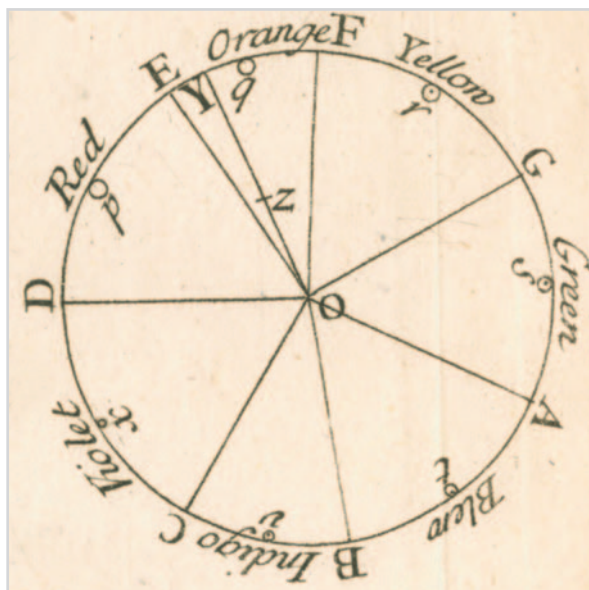
avagy színkép); a fehér fény ebből következőleg különböző hullámhosszú (más-más színű) fénysugarak összessége. Goethe ezzel szemben a színeket a fény és a sötétség keveredéséből vezeti le, és a művészi tapasztalatból kiindulva osztja fel. A színek pusztán fizikai mibenlétével szemben fiziológiai, sőt lélektani vonatkozásaikra is tekintettel van, és elsőként mutat rá, hogy a „szín” mint olyan létrejöttében szemünk és a hozzá kapcsolódó érzékelés alapvető szerepet játszik. Ebben ugyanakkor érintkezik Newton felfogásával, aki hangsúlyozta: a fénysugarak nem színesek, csak „erő és képesség” („power and disposition”) van bennük, hogy ennek vagy annak a színnek az érzetét létrehozzák.⁵ Goethe színtanával kapcsolatban magyarul is számos forrásmű érhető el, 2010-es kiadásához Hegedűs Miklós írt kiváló előszót és jegyzeteket.⁶

A hazai, közelmúltban megjelent szakirodalomból két művet érdemes kiemelni. Szelényi Károly fotóművész *A színek, a fény tettei és szenvedései – Goethe színtana a mindennapokban* című műve tizenöt éve jelent meg,⁷ és a cím első felének meghökkentő szófordulata Goethe eredeti szövegére reflektál. 2014-ben Erdődy József Attilától *Fény sötét szín* címmel született egy doktori értekezés a Magyar Képzőművészeti Egyetemen,⁸ jelezve, hogy ez mennyire élő téma a hallgatók körében is. Témavezetője az a Maurer Dóra, Kossuth-díjas festőművész, aki apám kortársa, sőt egyik inspirálója volt az 1960-as években. A Gellért-hegyi Bakator utcai házban – ahová Karátszon Gábor művészi szárnybontogatásai fűződnek első festői korszakában – akkoriban egymásnak adták a kilincset olyan, később szintén kiemelkedő életpályát befutó művészek, mint Maurer Dóra, Major János és Keserü Ilona.

Édesapám a fiatalon megszerzett görög–latin műveltség mellé, amit utóbb is folyvást gyarapított, próbált tájékozódni más irányokba is, így például Werner Heisenberg műveit is ismerte. A híres német atomfizikus nagyszerű népszerűsítő könyveket írt, ezek otthoni könyvtárunkban mind megvoltak, magam is rajtuk nőttem fel. A közelmúltban – édesapámnak a Karátszon Archívum által megvalósult *Faust*-kiállításának megnyitójára készülve – újraolvastam Heisenberget, sőt búvárkodtam is a színtanra vonatkozó nézetei kapcsán, és rábukkantam egy tanulmányára, amelyet, úgy vélem, édesapám nem ismert. E munkáját Heisenberg Budapesten adta elő először 1941 áprilisában, és már ugyanabban az évben németül és magyarul

Goethe
színkörének
alapszíne
a bíbor, a sárga
és a ciánkék
© Wikimedia
Commons

Newton színköre
Opticks (1704)
című művéből
© Wikimedia
Commons

is megjelent *Goethe és Newton színelmélete a modern fizika megvilágításában* címmel.⁹

Heisenberg tanulmánya fantasztikusan friss és érdekes. Nemcsak az atomfizika egyik legnagyobb alakja volt, hanem – a kvantumelméletből, pontosabban Nobel-díjas felismeréséből: a határozatlansági elvből (relációból) kiindulva – a valóságnak, a természetnek, ezek megismerhe-

⁵ NEWTON, Sir Isaac: *Opticks: or, A Treatise of the Reflexions, Refractions, Inflexions and Colours of Light*. London, Printed for Sam. Smith, and Benj. Walford, 1704, 406.

⁶ GOETHE, Johann Wolfgang: *Színtan*. Ford. HEGEDŰS Miklós, Bp., Genius, 2010

⁷ SZELÉNYI Károly: *Színek. A fény tettei és szenvedései. Goethe színtana a mindennapokban*. Bp., Veszprém, Magyar Képek, Művészetek Háza, 2010

⁸ ERDŐDY József Attila: *Fény sötét szín. Kísérlet a sötét megértésére, Newton és Goethe színelméleteinek témaorientált vizsgálatán át, számos, egyéb szín- és fényelméleti támpont segítségével*. DLA-értekezés. Bp., Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2014

⁹ HEISENBERG, Werner: *Goethe és Newton színelmélete a modern fizika megvilágításában*. Ford. FARAGÓ Péter = *Matematikai és Fizikai Lapok*, 1941, 543–560. A tanulmány további szövegrészeit is innen idézem.

tőségének, objektív–szubjektív voltának egyik legkiemelkedőbb teoretikusa. A kvantumelmélet „azzal a ténnyel kezdődik, hogy kísérleteinket a klasszikus fizika fogalmival kell leírni, és ugyanakkor azzal a felismeréssel, hogy ezek a fogalmak nem illenek pontosan a természetre. [...] Talán fogalmaink radikális megváltoztatása a kísérletek leírásában visszavezethetne bennünket a természet nem statisztikus, teljesen objektív leírásához” – írja *A kvantumelmélet koppenhágai értelmezése* című tanulmányában.¹⁰ (Niels Bohr atomfizikussal az 1920-as évektől Koppenhágában indult az együttműködése, amelyben utóbb számos más fizikus is részt vett. Heisenberg ezt 1958-ban foglalta össze *Fizika és filozófia* című könyvében, magyarul 1967-ben jelent meg *Válogatott tanulmányai* között.)

De már az említett 1941-es előadása, illetve annak átirata is az általa összegzett felfogásán alapul. Magával ragadó gondolatmenete ma is lebilincselő olvasmány: tárgya az a vélt vagy valós ellentmondás, amely a goethei költői, „szubjektív” színvilág, színelmélet, és az „objektív”, tudományos elmélet között feszül. Heisenberg alaposan ismeri Goethét, és más (természettudós) kritikusokkal szemben el is ismeri nézeteit. Ugyanis a kvantummechanika megjelenéséig Goethe felfogását – „szubjektív” természete miatt – nem értékelték megfelelően. Lásd *A Pallas Nagy Lexikona* címszavát, miszerint Goethe *Szintana*: „a rosszul felfogott fizikai elméletnek és az igen éles észlelésnek sajátos vegyülete”. Alighanem az objektív–szubjektív fogalmak nem kellően kifinomult használata akadályozza,¹¹ hogy a *Szintan* ma sem kap nagyobb elismerést.

Goethe is tudatában volt műve fontosságának, színelmélete jelentőségének. Erre vonatkozóan tanulságos felidézni híres költő- és beszélgetőtársa, Johann Peter Eckermann visszaemlékezését, aki a *Beszélgések Goethével* című munkájában megörökíti, hogy Goethe miképp vélekedett szintanáról. „Mindazt, amit költőként alkotam – szokta mondogatni – nem sokra tartom. Kiváló költők éltek koromban, még kiválóbbak előttem és hasonlóan kiváló fognak jönni utánam, de hogy századomban a szintan bonyolult tudományában én vagyok az egyetlen, aki tudja az igazat, erre büszke vagyok és ezért sokak fölött állónak érzem magam.”¹² Goethe e markáns véleményét valaki ellen fogalmazta meg: Newtonnal és követőivel szemben – hiszen kiindulópontja a XVII. század végén született newtoni elmélet vitatása, ízekre szedése volt.

Következzenek Heisenberg szavai 1941-ből. „Newton elméletének kiindulópontja Goethe előtt idegenszerűnek

és természetellenesnek látszik”, miszerint „a fehéret – tehát voltaképpen a legtisztább fajta színt – kell összetettnek tekinteni”. Newtonnál „a legegyszerűbb jelenség az a keskeny egyszínű fénysugár, melyet réseken, lencséken és prizmákon bonyolult berendezésekkel más színű és irányú fénytől megtisztítottunk. Goethe tanítása szerint a legegyszerűbb fogalom a világos, körülöttünk szétáradó napfény.” Heisenberg kiemeli a newtoni elmélet használhatóságát, de jelzi annak korlátait: „Az optika azzá lesz, amit általában egzakt tudománynak neveznek, és [...] megtanít optikai műszerek készítésére, melyek a világ oly területeihez visznek közelebb, amelyek érzékeink számára közvetlenül hozzáférhetetlenek. Másrészt az is érthető, hogy ez az elmélet – amely a fényjelenségeket [...] gyakorlati célokra alkalmassá teszi – egyáltalán nem segít abban, hogy a körülöttünk lévő színes világot elevebben érzékeljük.” Heisenberg, a fizikus, aki éppen saját felismerései nyomán a fizika filozófiai vonatkozásait is egész életében kereste, arra mutat rá, hogy nem feltétlenül kell „elsőbbséget” adni valamelyik elméletnek, hanem a két elmélet, Goetheé és Newtoné, inkább a valóság két különböző rétegével foglalkozik. „Az újabb idők természettudománya elkezdte a valóságot két részre, egy szubjektív és egy objektív részre választani. Az objektív valóság az emberre mindig ugyanúgy kívülről kényszeríti rá magát, és ezért a természettudomány kezdettől fogva ezt tette a kutatása tárgyává. Ez a természettudomány bizonyos tekintetben kísérlet arra, hogy a világot úgy írjuk le, hogy abban magunktól, a mi gondolkodásunktól és tevékenységunktől eltekintsünk. [...] Ekkor támad az a csalfa remény, hogy e megfigyelési módszerek finomításával végül az egész világot sikerül megismerni. Ezzel az objektív valósággal szemben, amely szigorú törvények szerint folyik le, és ott is köt bennünket, ahol érthetetlen véletlennek látszik, szemben áll a másik valóság, amelyik fontos; amelyik számunkra jelent valamit. Ebben a másik valóságban azt, ami történik, nem számlálják, hanem értékelik, az eseményeket nem magyarázzák, hanem értelmezik. [...] Ilyen valóságba tartozik a Goethe-féle színelmélet, mely bár szubjektív, de egy cseppet sem gyöngébb” – írja idézett tanulmányában Heisenberg.

Mondhatnánk, hogy ezzel „megnyugodhatunk”, mert van a goethei elmélet vagy elképzelés, a színek szubjektív felfogása, rendszere, az emberekre gyakorolt hatásai, ami lehet nagyon érdekes, és van az objektív valóság, amit a természettudomány vizsgál. Azonban, visszatérve Heisenberg atomfizikai munkásságára, ő pontosan olyan dol-

¹⁰ HEISENBERG, Werner Karl: *Fizika és filozófia. A kvantumelmélet koppenhágai értelmezése*. Ford. KIS István = Uó: *Válogatott tanulmányok*. Ford. MORLIN Zoltán et al., Bp., Gondolat, 1967, 73–87. A tanulmány további szövegrészeit is innen idézem.

¹¹ Lásd például VASSY Zoltán: *Schrödinger macskája és más történetek. A kvantumfizika világgépéről – jőzen ésszel*. Bp., Élet és Tudomány Egyesület, 1997, 94.

¹² ECKERMANN, Johann Peter: *Beszélgések Goethével*. Ford. GYÖRFFY Miklós, Bp., Magyar Helikon, 1989, 732.

gokkal foglalkozott, amelyek túlmutattak az objektív megismerés klasszikus eszköztárán. Rájön, hogy az észlelő, a kísérletező mintegy befolyásolja a kísérletet, sőt talán a valóságot is, amikor abba behatol, például, ha kísérleti berendezést hoz létre. „Szubjektív elem lép előtérbe az atomfolyamatok leírásában, mert a mérőberendezést a megfigyelő szerkesztette; és nem szabad megfeledeznünk arról, hogy az, amit megfigyelünk, nem maga a természet, hanem a kérdésfeltevésünknek alávetett természet. Tudományos munkánk a fizikában abban áll, hogy kérdéseket teszünk fel a természetről olyan nyelven, amellyel rendelkezünk, és megkíséreljük, hogy a kérdésekre vá-

laszt kapjunk a rendelkezésünkre álló eszközökkel végzett kísérletek útján” – írja az idézett *A kvantumelmélet koppenhágai értelmezésében*.

Ám Heisenberg e műve már csak „ráadás” az eredeti, 1941-es előadásához képest. Abban azt írja, és ezek rendkívül izgalmas gondolatok, hogy „az a kívánság, hogy úgy írjuk le a világot, amint a saját gondolatainktól és beavatkozásainktól eltekintve lehetséges, abból a szándékból fakadt, hogy a tévedéseket, melyek érzéki csalódásokból, vagy az észlelések pontatlanságából támadhatnak, kiküszöböljük. A világról lehetőség szerint pontos képet kellett alkotni. Most kiderül, hogy ez az egyre pontosabbá váló

Karátson
Gábor,
*A tizenkét éves
Jézus
a templomban,
a doktorok
között,*
1968
© Karátson
Gábor örökösei

kép az eleven természettől egyre messzebb kerül [...]. Nem elegendő felismerni azokat a törvényeket, amelyeknek az objektív világ eseményei engedelmessé válnak, hanem e törvények összes következményeit érzékvilágunk számára minden pillanatban számon kell tartani.” Pontosan ez a helyzet a színekkel kapcsolatban. Heisenberg rámutat arra, hogy a színek tulajdonképpen a „beavatkozás”, illetve az értelmezés függvényei. Ezzel arra a különbségre céloz, ami a természettudomány anyagi vagy élettelen és élő része között van, hisz a színeket (csakis) az élő organizmusok érzékelik. Mint édesapám írja 1980 körül *Goethe és a színx* című, a Karátson Archívum kötetekben megjelent, korábban nem publikált írásában: „Tanáraink [...] valami olyasmit mondtak, hogy a színes fények világa valójában »nem egyéb, mint« egy bizonyos térbeli időbeli mechanizmus (fotonok, hullámok stb.) hálója, amely önmagában szintelen; sőt, persze, láthatatlan is, és színes világnak »csak mi látjuk«, ez „»csak mibenünk él«”.¹³

A „nem egyéb, mint” és a „valójában csupán” gúnyos szókapcsolatok, amelyek apám jellegzetes kifejezései voltak a redukcionista fizikai magyarázatokkal kapcsolatban, jól emlékszem rájuk gyermek- vagy inkább már fiatalkorom beszélgetéseiből. S most azt kell mondanom, tényleg itt van a dolog lényege.

Mert valójában mi is a szín? Az-e, amit az adott hullámhosszú fény képvisel (megtestesít mint fizikai valóság), vagy az, amit az élő organizmus észlel, a látás szerveitől kezdve az értelmező tudatig? Akár az érzelmeinkig hatolva, a lelkünkben rezonanciát keltve? Utóbbi fogalmaink összességére köznapi értelemben már azt mondjuk, hogy a „szubjektum” – és éppen ez a színeknek az a felfogása, amit Goethe képvisel.

Mint említettem, Goethe nézeteit legalaposabban Rudolf Steiner értelmezte tovább a *Goethe világszemléletében*. Ő objektív és szubjektív helyett kvantitatív és kvalitatív valóságokról beszél. „A goethei szemléletmódnak az a feltevése, hogy a kvalitatív elem valóban megvan a külvilágban is, és elválaszthatatlan egészet alkot az időbelivel és a térbelivel. A modern fizikának viszont abból az alapszemléletből kell kiindulnia, hogy a külvilágban csak mennyiségek, fény és szín nélküli mozgásfolyamatok vannak, és minden kvalitatív elem csupán úgy jön létre, hogy a kvantitatív elem hat az érzékekkel és szellemmel bíró organizmusra. [...] A természettudomány nézete szerint

az organizmus a szem, a szemideg és az agy felépítésének megfelelően az egyik mozgásfolyamatot vörösrézté, a másikat pedig ibolyaéretté fordítja le. [...] Elismerjük, hogy aki a newtoni felfogás nézőpontját teszi magáévá, az Goetheék a színekre vonatkozó nézeteivel kapcsolatban semmit sem tud elképzelni.”

A tudományos felfogás korlátait Steiner neves kortársa, a német Edmund Husserl, a fenomenológia atyja még határozottabban bírálta. Lásd *Az európai tudományok válsága* című posztumusz művét.¹⁴ Mint apám összefoglalta *A szín-tér, az ember és a szellemi vakság* című, 1996-os interjújában: „Azért vannak krízisben az európai tudományok, mert az életvilágtól elvonatkoztatva annak csak a matematikai vetületét dolgozták ki, ami nagyon is rendben volna – csak vissza kellett volna vonatkoztatni az életvilágra, ez pedig elmaradt.”¹⁵

Az élő szervezet, a biológikum fontosságát már Heisenberg is kiemelte. 1941-es tanulmányában így írt: „Nagyon is elhisszük, hogy ahol a természettudomány nem élettelen, hanem élő anyaggal áll szemben, ott mindig óvatosabban kell eljárni a természet megismerése céljából. [...] Ebből a szempontból a világnak szubjektív és objektív részre való osztása a valóság túlzott leegyszerűsítésének látszik. Helyesebb lenne inkább sok egymásba kapcsolódó részre osztásra gondolni.” Bár ez rendkívül higgadt okfejtés, ha belegondolunk a fentebb kifejtett fizikai („objektív”) és biológiai („szubjektív”) szín fogalmába, meg is ijedhetünk, mint ahogyan édesapám is szembesült ezzel. Akkor „a színek valami nem-létezőben vannak, valami világon kívüliben, amit nevezünk akár illúzióknak is? [...] A világ valójában alakok és színek nélküli, csak valahol, a mi fejünkben vagy bárhol másutt van az érzécsalódásnak nevezett kis színes napocska?”¹⁶

Édesapám ezzel a problémával – amely több is volt számára, mint ijedelem – azonban már korábban, kamaszkorában találkozott, és hosszú évekig, sőt évtizedekig tartó, először folyamatos, majd vissza-visszatérő nyomasztó lelkiállapothoz vezetett. „Kezdődött az egész 14 éves koromban azzal, hogy nem vagyok” – írja az *Ulrik úr keleti utazása* című, 1992-es nagyregényében. „Az még semmi, hogy egyszer majd nem leszek, de nem vagyok már most sem, bár élni élek; élek, de nemlétem tudatában, eleven testben szemlélem saját hiányomat. S nem volt menekvés. [...] Van a szoba, van a szekrény, az asztal, van a pohár, vannak odakünn a hegyek, van kezem-lábam, micsodám,

¹³ KARÁTSON Gábor: *Goethe és a színx* (1980 körül) = Uő: *A szédület nélküli magasság helye*. Kötetben meg nem jelent írások (1964–2012). Szerk. SZÁNTÓ F. István, Bp., Petőfi Kulturális Ügynökség, Karátson Gábor Archívum és Kutatóműhely, 2023, 281–298.

¹⁴ HUSSERL, Edmund: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie* (1934–1937). Leuven, Springer, 1976

¹⁵ KARÁTSON Gábor: *A szín-tér, az ember és a szellemi vakság = Párbeszéd a sötétről*. Szerk. BÁTORFI Andrea, Bp., Filosz Humán Bt., Más Szemmel Alapítvány, 1996, 109–130.

¹⁶ KARÁTSON Gábor: *Imitáció a festészetben*. Kézirat, 1964 = Uő: *Világvége után* [rövidített részlet]. Bp., Cserépfalvi, 1993, 10–15.

van arcom a tükörben, sőt vannak gondolataim is, érzések, esetleg; ám hol van az, aki nézi mindezeket, hol az a híres szubjektum, az »én«, én ebben az egészben hol vagyok? Tükörvilágba kerültem, minden csak tükröződött, de nem volt, hogy miben. A nagy tükör, amelyet annyit emlegetnek, a szellem vagy tudat nem volt sehol.”¹⁷

Noha ezek a súlyos mondatok teljesen logikus eszmefuttatás eredményei, a legérzékenyebb művészeket, költőket és a legnagyobb filozófusokat leszámítva nem sokakat „zavart” oly mértékben, mint – riasztó lelkiállapotként – édesapám. Aki ezt a festő szemszögéből már a *Miért fest az ember* című művében körülírta 1970-ben.¹⁸ Hatással lehetett rá a buddhista, taoista tanok is, a bennük oly gyakran szereplő „megoldhatatlan kérdések”, amelyekkel már kisgyermekkorában megismerkedett. A *Tao te king* és a *Kungfutse (Konfuciusz) – Lun Yü, Kung mester beszélgetéseit* Ágner Lajos, illetve Hamvas Béla fordításában már a világháború idején olvastatta (lásd az *Ulrik úr keleti utazásában*). Hamvas Bélát tudtommal személyesen nem ismerte, pedig *Zen* című, 1955-ös nagyszerű művében Hamvas pontosan az édesapám által nemcsak végiggondolt, de fizikailag is megélt-megszenvedett problémáról ír: „Olyasmi, hogy »én« tulajdonképpen nincs. Üres. Mindössze viszonylatok eredménye, amely viszonylatokat ha felszámolom, az én (Átman) nyomtalanul eltűnik. [...] Ha az ember az igazságot megismeri, látja, hogy [...] minden üres. [...] Üres a nem-létező, üres a lények belső magva, üres a lények belső magvának nem-létező volta. A *Pradzsnjápáramitá* az észet meghaladó tudás szútrája.”¹⁹ Eme „észet meghaladó” kérdés fontosságát, egyben súlyosságát rendkívül jól látja és elmélyülten elemzi Lányi András az édesapámról nemrég írt életrajzi kötetében: a létezés-nem létezés problematikáján csak az ember univerzumban elfoglalt helyének, feladatainak folytonos keresésével, és az embertársak, az emberi szellemek együttélésének – interszubjektivitásának – megélésével lehet valamiképp enyhíteni, „felülkerekedni”.²⁰

E helyütt nincs módom a kérdés filozófiai összetettségét bemutatni. Viszont egy szerzőt, az édesapám által is (éppenséggel Lányi András jóvoltából) megismert francia filozófust, Maurice Merleau-Pontyt mindenképp meg kell említeni azok között, akik talán a legmélyebben próbálták a „valóság” problémáját feltárni, rámutatva az objektív–szubjektív kérdés ellentmondásosságára. Utolsó művében, az 1964-ben megjelent *A látható és a láthatatlan*-ban Merleau-Ponty mintha csak átvénné Heisenbergtől

a stafétabotot. „A valóságnak a fizika tudománya által történt objektivációja az elmúlt két évszázad során akadálytalanul haladt előre. Úgy tűnt, hogy a fizikai leírások nem tesznek egyebet, mint leképezik a világ tényleges struktúráját, és a fizikai tárgy önmagában, a tudományos vizsgálódástól függetlenül, már eleve adott. [...] Amikor a fizika elérte az ember számára természetes módon nem adódó területeket, a galaktikus tereket és a mikrofizikai realitásokat [...], mintha a tudomány mindenáron ki akarná vonni magát azoknak a viszonylagosságoknak az érvénye alól, amelyeket ő maga ismert fel, mintha játékon kívül akarna maradni, mintha a Lét iránti vakság lenne az az ár, amit fizetnie kell a létezők meghatározásában aratott sikerekért.” S így folytatja: „Nem az a célunk, hogy tagadjuk az objektív tudomány által hozzáférhetetlennek minősített tényeket, vagyis a lelki élet, a szubjektív vagy belső tények világát. Sokkal inkább azt akarjuk megmutatni, hogy a lét-objektum, és a vele szembeállított, hozzá képest meghatározott lét-szubjektum közötti választás eleve téves előfeltevésen alapul.”²¹

Merleau-Ponty filozófiai gondolkodásában az észlelés problematikája központi helyen áll. Ami például a (biológiai) színérzékelés, színértelmezés mibenlétét, egyben komplexitását illeti, szellemes példát hoz a piros szín és, mondjuk, egy piros ruha (szín)észlelésére. „Ez a piros itt az orrom előtt csak más körülötte lévő pirosakkal való összefüggésben, a velük alkotott meghatározott konstellációban olyan, amilyen, továbbá függ az általa uralt vagy az őt uraló, őt vonzó vagy éppen taszító egyéb színektől is. [...] A piros ruháról még inkább elmondhatjuk, hogy az anyagát alkotó minden szállal beleszövődik a látható dolgok – és ezen keresztül a láthatatlan lét – szövetébe. Felfoghatjuk valamiféle – a piros dolgok által alkotott mezőt tagoló, azt egyfajta csomópont köré rendező – központosításnak: központosítás a piros dolgok terében, amelybe beletartozik a tetőcserepek pirosa, a bakter és a Forradalom zászlójának vöröse, bizonyos Aix környéki és madagaszkári tájak rozsdaszíne, s ugyanígy a piros ruhák »nyelvtana« is, kezdve a női ruhákkal, a professzori, püspöki, ügyvédi palástokon át egészen a különféle cicomáig és egyenruhákig. És még a szóban forgó ruha pirosa is más és más aszerint, hogy milyen összefüggésben kerül elő: hogy az 1917-es forradalom vagy inkább az »örök nőiség« lényege csapódik-e le benne. [...] A vörös valamely meghatározott árnyalata képzeletszulte világok mélyéről előhozott őskövület.”²²

¹⁷ KARÁTSZON Gábor: *Ulrik úr keleti utazása avagy A zsidó menyasszony I–II.* Bp., Európa, 1992, 402–403.

¹⁸ KARÁTSZON Gábor: *Miért fest az ember.* Bp., Corvina, 1970, 45.

¹⁹ HAMVAS Béla: *Zen = Uó: Az ősök nagy csarnoka II. Kína–Tibet–Japán.* Bp., Medio, é. n., 309–335.

²⁰ LÁNYI András: *Karátson Gábor.* Bp., Kortárs, 2022

²¹ MERLEAU-PONTY, Maurice: *Le visible et l'invisible.* Paris, Gallimard, 1964; ua. *A látható és a láthatatlan.* Ford. FARKAS Henrik, SZABÓ Zsigmond, Bp., Szeged, L'Harmattan, SZTE Filozófia Tan-
szék, 2007, 28–33.

Merleau-Ponty okfejtése végső soron önmagában elvezet oda, hogy csupán természettudományos szemmel nézve is hibásnak tűnik, ha az érzékelésből – témánknál maradván, a színek érzékeléséből – saját magunkat, az élő organizmust, illetve a tudatot, ami a színeket átéli, értelmezi, értékeli, mellőzzük, s ha a tanulmányozható anyagi világon kívüli létet „illúzióknak” gondoljuk. Másképpen, ha azt a (természet)tudományt nemcsak elsődlegesnek, de kizárólagosnak tekintjük, amely csakis az „objektívnek” nevezett valóságot vallja, vagy a vizsgálható anyagon, materián kívül más valóságot nem ismer el, illetve, ha elismeri is, azt a fentebbi szóhasználattal illúzióknak véli. Heisenberg épp abban volt úttörő – még ha a világ „felosztásáról” idézett mondatai roppant óvatosak is –, hogy elismeri: a természet több, mint az (élettelen) fizikai valóság, így a „szubjektív” megismerőnek – mondjuk ki: a világgal bármilyen viszonyba kerülő Én-nek – befolyásoló szerepe lesz az „objektív” valóságra nézve.

Ha pedig utóbbit csökönyösen csak az anyaggal azonosítjuk, még annak mibenléte is talányos. Legalábbis a *Fizika és filozófia* című művében Heisenberg ezt írja: „a realitás egyszerű mint matéria, másszor mint erő jelenik meg”.²³ Másik, *Az elemi részek elméletének mai helyzete* címűben pedig még ezt is: „az anyag legkisebb végén, a legkisebb dimenziók világában matematikai formák állnak”.²⁴ Heisenberg e gondolatára, mármint, hogy az idealizált „matematikai formák” a valóság részei, a mai kor legnagyobb tudósai közt is akad rezonancia. Mint a szintén Nobel-díjas Roger Penrose írja *A császár új elméje* (1989) című könyvében: „...gyakran mély valóság látszik a matematikai fogalmak körül, amely messze túlmegy bármelyik matematikus szellemi termékein. Mintha valami az emberi gondolkodást örök külső igazságok felé vezetné, amelyeknek megvan a saját valóságuk, és amelyeket csak részlegesen ismer fel bármelyikünk”.²⁵

Összegzésképpen: természettudósként a heisenbergi megkülönböztetést a valóság „sok részre osztásáról” nemcsak helyeslem, hanem egyértelműen a jövő útjának látom. Általában a bennünket körülvevő világ megismerését tekintve is, de ha maradunk a színeknél, akkor – egy másik témakörre utalva – a szemészet, az agykutatás, a pszichológia, noha a XX. század eleji fizikusok óta sok mindent hozzátett a színérzékeléshez, mindmáig rengeteg ismeretlen, feltáratlan terület maradt. Például: embe-

rek vagyunk, érzelmekkel, álmokkal, így színeket is gyakran álmodunk, gyakran érzelmekhez kötve. A rendkívül színes álmok gyakran nagy élményekhez kapcsolódnak (akár van valós magvuk, akár nincs). Vajon az álombeli színeknek milyen köze van a fizikai valóságban jelen lévő fénysugarakhoz? (Időben közvetlenül nyilván nincs, de talán közvetve, tárolva, azokra „emlékezve”?) Vagy: miképpen kapcsolódnak az álmok az emberi szemben, a retinában lévő fotoreceptorok (csapok, pálcikák) aktiválásához, ingerületvezetéséhez? Tény, hogy színeket még a megvakult emberek is évtizedekig érzékelhetnek, s még különlegesebb, hogy egyes orvosi adatok szerint ritkán a vakon születettek is álmodhatnak olyasmit, amit színeként élnek meg. Talán a Carl Gustav Jung által javasolt kollektív tudattalanban (is) őrizzük ezeket?²⁶ A Merleau-Ponty-i „képzetszülte világok mélyéről előhozott öskövületként”? Más kérdés, hogy ezekben a nehezebben azonosítható esetekben megjelenik a nyelv, tehát a színek megnevezése, majd jelentéstartalma újabb és újabb „szubjektív” elemként.

A színek művészi értelmezésének, az emberi kultúrák és a színek történetének könyvtárnyi az irodalma, és a színek befogadását, jelentőségét, lelki hullámverését tekintve – mintegy folytatva Merleau-Ponty a „pirosról” írt okfejtését – úgyszintén rengeteg további izgalmas téma van a horizonton.²⁷

Ahogy tehát Szókratész, a nagy görög bölcs megöregedve egyre inkább tudta és vallotta, hogy mi mindent nem tud, a mai ember részéről is körültekintőbb azt gondolni, hogy a „valóság”, a minket körülvevő természet, benne saját magunkkal, nagyon sok mindenből áll. Anyagból, energiákból, dimenziókból (tér-idő), matematikai formákból, továbbá – kiváltképpen az ezeket észlelő és értelmező biológikum esetében – szavakkal-fogalmakkal ma még alig, vagy egyáltalán le nem írható területekből, amelyek a „valóságot” egymáshoz kapcsolódva, egymással valamilyen viszonyba lépve alkotják. E valóság egy-egy szegmensét éppenséggel lehet úgy hívni, hogy objektív vagy szubjektív, de ha az egyes részek „technikai” értelemben használhatók is (például a newtoni fényelmélet az optikai alkalmazásokra), talán a leghelyesebb, ha még ezt sem mondjuk. A természet megismerésének inkább a szintjeiről, szempontjairól, még általánosabban: megközelítési módjairól van szó.

²² Uo., 150.

²³ HEISENBERG, Werner: *Fizika és filozófia* (1958). Ford. KIS István = Uő: *Válogatott tanulmányok. i. m.* (1967), 178–200.

²⁴ HEISENBERG, Werner: *Az elemi részek elméletének mai helyzete* (1958). Ford. GRAFF György = Uo., 201–212.

²⁵ PENROSE, Roger: *The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds, and The Laws of Physics*. Oxford, Oxford University Press, 1989; Ua.: *A császár új ruhája. Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei*. Ford. GÁLFI László, Bp., Akadémiai, 2011, 132.

²⁶ JUNG, Carl Gustav: *Archetypen und das kollektive Unbewusste*. 1934; Ua.: *Archetipusok és a kollektív tudattalan*. Ford. TURÓCZI Attila, Bp., Scolar, 2011

²⁷ Lásd például *Tárgy és árnyék. Tanulmányok a színlátás pszichológiai kutatása köréből*. Szerk. KARDOS Lajos, ford. VÁRKONYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1984